

Сторінки історії післявоєнного Закарпаття (Міщанин Василь. Радянізація Закарпаття 1944-1950 рр.: Монографія.

Ужгород: Пік-У, 2018. 644 с.) /

Pagini din istoria Transcarpatiei postbelice (Mischanyin Vasyl. Sovietizarea Transcarpatiei între anii 1944-1950: Monografie.

Ujgorod: Anul -V, 2018, 644 p.)

Студіям з регіональної історії України останнім часом цілком виправдано приділяється значна увага дослідників, адже в сучасній Україні помітно збільшилися роль і значення регіональних спільнот, їхніх традицій, звичаїв й самобутності, обумовлених насамперед особливостями їхнього геополітичного становища та історичного розвитку. Своєрідним у цьому плані історичним регіоном України є Закарпаття, що знаходиться на межі єднання Північної, Східної та Західної Європи і є унікальним прикладом прикордоння або фронтірної, перехідної території, де впродовж багатьох століть зустрічалися, взаємодіяли або вступали у гострий конфлікт різні політичні, соціальні та етнокультурні сили. Особливо складною, своєрідною і багато в чому повчальною є історія Закарпаття ХХ століття, у якому закарпатці вперше отримали можливість безпосередньо долучитися до суспільно-політичних процесів у регіоні й спробувати власними силами обирати й розбудовувати своє майбутнє.

Переломними в новітній історії Закарпаття стали, зокрема, 1944-1950 роки, коли в невеликому проміжку історичного часу спресувалися події, що докорінно змінили подальшу долю цього самобутнього краю. 1944 рік: 28 жовтня – визволення Закарпаття від німецько-угорських загарбників, 26 листопада – проголошення I з'їздом Народних Комітетів краю утворення Закарпатської України і прийняття Маніфесту про її возз'єднання з Україною, що й було юридично оформлено Договором, підписаним 29 червня 1945 р. в Москві між СРСР і Чехословацькою республікою. 1946 рік: 22 січня – утворення Закарпатської області, 25 січня – Указом Президії Верховної Ради на території області вводилося законодавство Української РСР. Так було розв'язане завдання історичної ваги – Закарпаття ввійшло до складу України і цим завершився процес об'єднання українських етнічних земель в одній державі. Водночас в краї прискореними темпами здійснювалася докорінна зміна соціально-економічних й суспільно-політичних відносин, що завершилася повним інтегруванням Закарпаття в тоталітарно-комуністичну структуру та систему Радянського Союзу.

Цей післявоєнний період історії Закарпаття до недавнього часу продовжував залишатися найменш дослідженим і найбільш дискусійним в історіографії. Переважна більшість праць з цього періоду побачили світ саме в «радянську епоху» і відзначалися упередженістю, а нерідко, відвертою фальсифікацією процесів, що мали місце в Закарпатті у 1944-1950-х роках. А сучасна українська історіографія післявоєнного періоду історії Закарпаття є фрагментарно-проблемною й неповною. Виходячи з цих позицій, рецензовану монографію доцента Ужгородського національного університету Василя Міщанина необхідно розглядати як нове бачення тих подій, а величезний

обсяг використаних автором архівних та опублікованих джерел свідчить про фундаментальність проведеної ним науково-пошукової роботи з метою створення цілісної синтетичної праці з історії радянзації Закарпаття.

Необхідно погодитись з твердженням автора, що актуальність дослідження обумовлена низкою чинників. По-перше, тим, що впродовж нетривалого періоду Закарпаття пережило два радикальні перевороти. Спочатку – превентивну радянізацію 1944-1945 рр., яка здійснювалася Народною Радою Закарпатської України за участю радянських спеціалістів і за допомоги Червоної Армії. Згодом, у 1946-1950-х рр., пройшла тотальна радянізація краю вже як нової адміністративно-політичної одиниці – Закарпатської області Української РСР. По-друге, нове прочитання перетворень на Закарпатті 1944-1950-х рр. сприяє дерадянзації масової історичної свідомості певних верств сучасної України. По-третє, радянізація Закарпаття пройшла найпізніше з-поміж західних областей України. Тому радянський характер у краї був найменш виразний (с. 5). Під терміном «радянізація» В. Міщанин розуміє «феномен квазілегітимного запровадження специфічного соціалістичного ладу (з тоталітарним режимом в осерді, з певним способом життя, свідомістю, ідеологією, системою управління, економікою, соціальною структурою) в конкретному регіоні, що базувалося на застосуванні масового терору і псевдодемократичних інструментів під монопартійним диктатом... У вужчому тлумаченні радянізація передбачала проведення класичної тріади соціалістичних перетворень: індустріалізація, колективізація, культурна революція» (с. 5-6). У цьому контексті заслуговує на увагу й схвалення окремих історико-теоретичний підрозділ монографії «Радянізація регіонів і країн: загальне й особливе», де автор намагається порівняти спільне й особливе у процесах радянізації, здійснених у приєднаних до СРСР регіонах у 1939-1940 і 1945 рр.: Західна Білорусь, Прибалтика, Західна Україна, Північна Буковина, Бессарабія і Закарпатська Україна, а також центральноєвропейські країни т. зв. «народної демократії». Щоправда, тут, мабуть, варто зазначити, що окремі вітчизняні історики при вивченні цих процесів послуговуються терміном «советізація», з приводу чого хотілося б почути думку автора.

Разом з тим, цілком закономірно, що головною метою дослідження В. Міщанина стало розкриття об'єктивних та суб'єктивних чинників формування, механізмів реалізації, основних наслідків радянізації Закарпаття у перші післявоєнні роки. Відзначимо, що конкретні наукові завдання, які наважився виконати вчений, загалом успішно ним досягнуті.

Автор ґрунтовно опрацював Архів Управління Служби безпеки України в Закарпатській області, Державний архів Закарпатської області та Національний архів Чеської республіки в м. Прага (загалом використано 789 архівних справ, які вводяться до наукового обігу вперше). Архівні матеріали доповнюються величезним масивом використаних опублікованих джерел, статистичних матеріалів, періодики та мемуарної літератури. Серед останньої групи джерел заслуговують на особливу увагу спогади І. Ваша, Ю. Ільницького, Г. Ладані, Ю. Пітри, О. Росула, Ю. Химинця, В. Шандора та багатьох інших. Важливим джерелом є усно-історичні джерела, відшукані дослідником у різноманітних архівах. Загалом, список джерел та критично проаналізованої монографічної літератури та інших публікацій з теми до-

слідження налічує 1441 позицію.

Другий розділ монографічного дослідження Василя Міщанина носить назву «Визволення і возз'єднання», на сторінках якого зроблена успішна спроба охарактеризувати військово-політичну ситуацію на Закарпатті восени 1944 року, проаналізувати процес підготовки і проведення з'їзду народних комітетів Закарпатської України та радянсько-чехословацький договір про Закарпаття (с. 73-114). Необхідно погодитися з твердженням ученого, що після визволення Закарпаття Червоною армією на території краю створювалися нові органи влади, діяльність яких «відразу спрямували на забезпечення народної ініціативи щодо зміни державно-правового статусу краю за московським планом. Цьому слугували весь спектр методів: диктат радянського військового командування, зачистка контррозвідкою «СМЕРШ» «ворогів народу», переслідування угорського і німецького населення тощо. СРСР скористався сповна сприятливою суспільною кон'юктурою і слабкістю в краї позицій чехословацького уряду, що повертався з еміграції» (с. 86). Виходячи з цього, зрозумілою та об'єктивною видається оцінка підписання радянсько-чехословацького договору про Закарпатську Україну. На відміну від тверджень радянських істориків, які розглядали його винятково як такий, що поклав край історичній несправедливості, В. Міщанин схиляється до думки, що в цей час прагнення закарпатців до возз'єднання краю з Україною збіглися з геополітичними інтересами СРСР і зауважує: «Насправді це возз'єднання стало зручним пропагандистським прикриттям тоталітарного поневолення Закарпаття» (с. 114).

В історіографії цієї проблеми й досі дискутується питання про те, чи був рух за об'єднання з Україною всенародним, дійсно масовим, чи це лише одна з течій, що охопила не більше третини політично активного населення Закарпаття, чи він був інспірований та здійснений винятково зусиллями радянського тоталітарного режиму за активної підтримки місцевих комуністів. На наш погляд, у Закарпатті дійсно йшлося про збіг національних, історичних та природних прагнень українського народу до об'єднання у єдиній державі та імперських зазіхань СРСР, для якого Закарпатська Україна, безсумнівно, була вагомим надбанням серед нових післявоєнних територіальних прирощень і стала форпостом та успішним досвідом для розпочатого після війни процесу радянзації всього центральноєвропейського регіону. Разом з тим, у сучасній українській історіографії утверджується думка, що сам факт возз'єднання, чи точніше – приєднання Закарпаття до України, який завершив багатовікову боротьбу за об'єднання всіх українських земель в одну державу, є історично обумовленим й політично виправданим актом, прогресивним і закономірним явищем в історії українського народу, однак форми і методи його здійснення були далеко не цивілізованими та демократичними, суперечили конституційним нормам Чехословацької Республіки та міжнародного права. На цих дискусійних й понині питаннях автору рецензованої праці слід було б зупинитися більш детально.

Оригінальністю думок та власною концепцією відзначається третій розділ монографічного дослідження В. Міщанина «Превентивна радянська Закарпатської України». Ще в 1992 році Василь Маркусь опублікував монографію «Приєднання Закарпатської України до Радянської України

1944-1945», у якій підсумував: «Протягом 47 років Закарпаття є складовою частиною української держави: ... відбувається процес соціальної, культурної і психологічної асиміляції близько одного мільйона карпато-українців з усім українським народом. Якщо вони поділяли досі горе і радість з усією гнобленою країною, то не для того, щоб – коли раптом змінилися обставини – розірвати цю омріяну єдність. Навпаки, йдеться про те, щоб український народ, розділений протягом століть, разом скористався плодами цього єднання. З думкою про це, заради єдності карпато-українців з цілим народом України, у майбутньому вільної і незалежної держави, активні і пасивні автори включення Закарпатської України до Радянської України 1944-1945 років заклали в її будову наріжний камінь» (с. 83). З цими словами відомого українсько-американського історика важко сперечатися.

В. Міщанин об'єктивно і ґрунтовно проаналізував сам процес запровадження символіки і системи влади, формування основ тоталітарної економіки, освітні трансформації. Особливо цікаві факти містяться в параграфі про масові репресії за національною та релігійною ознаками. За підрахунками автора, органи «Смершу» у Закарпатській області на середину 1945 р. сформували списки «антирадянських контрреволюційних елементів», а саме: угорських терористів (345 осіб), членів «Карпатської Січі» (38 осіб), таємних агентів угорської поліції (21 особа), членів Руської національно-автономної партії (79 осіб), службовців поліції Карпатської України (262 особи), членів партії УНО (88 осіб), службовців жандармерії (154 особи). Починаючи з листопада 1944 р., угорці та німці Закарпаття зазнали репресій за етнічною ознакою, що тривали протягом цілого післявоєнного десятиліття, аж до 1955 р. (с. 141). Загалом, протягом 1944-1946 рр. із Закарпаття виселено майже 3 тисячі німців і близько 25-30 тисяч угорців (с. 152). Що стосується репресій проти греко-католицької церкви, то автор вірно стверджує: «Радянська влада періоду Закарпатської України не наважилася ліквідувати греко-католицьку церкву, як це було зроблено на інших західноукраїнських землях. Особливості тривалий час ізольованого від України регіону затримали реалізацію цього плану на три роки. На відміну від Галичини, загарбання якої у 1939 р. Кремль уважав «поверненням» належних до Радянського Союзу територій, Закарпаття перед війною перебувало у складі Чехословаччини» (с. 152), зазначимо – демократичної й доволі толерантної щодо національних менш та релігійних конфесій державі, що позначилося на загальнополітичній культурі закарпатців.

Четвертий, найбільший за обсягом і вагомістю розділ монографії, присвячений політичній ситуації в Закарпатській області в 1946-1950 рр. Автор детально аналізує адміністративні та ідеологічні заходи нової влади, виборчі кампанії 1946 і 1947 рр., особливості регіональної кадрової політики. Щодо останньої наводяться цікаві статистичні дані. Наприклад, у результаті проведеного обміну квитків із 4248 членів КПЗУ 1607 (37, 8%) потрапили під партійну чистку. На кінець 1946 р. комуністи майже цілком сформували структуру партії, було створено 526 первинних партійних організацій, 6 кандидатських і 17 партійно-комсомольських груп. У 1950 р. в області було 9 012 комуністів, з них місцевих – близько 4 тисяч. На початку травня 1946 р. завершено формування номенклатури обкому партії. На 1 січня 1947 р. на

посадах перебувало 1263 працівники, з них місцевих – 507 (40%) (с. 241).

Не обминув своєю увагою дослідник перебіг економічних перетворень на Закарпатті в 1946-1950 роках. Саме цій проблемі присвячений п'ятий розділ монографії. Має рацію вчений, коли робить висновок, що «індустрія Закарпатської області розвивалася за єдиними радянським стандартом: директивне управління, п'ятирічні плани, соціалістичне змагання» (с. 257). Закарпатський «великий перелом» стався у 1948-1949 роках. Зокрема, промисловість області виконала встановлений для неї на 1949 р. виробничий план на 108, 6%. Понад 120 підприємств виконали його достроково. За підрахунками В. Міщанина у 1950 році на Закарпатті вже діяло 336 підприємств. Для порівняння – в 1944 році – лише 58. Не обминула Закарпаття і суцільна колективізація. «Тоталітарна влада, – стверджує вчений, – мала досвід придушення селянського опору в різних частинах СРСР 1920-1930-х рр. Отож, поетапно за кілька років, у 1946-1950 рр., незважаючи на опір селян, було колективізовано й Закарпаття. Проте перманентна боротьба з «дрібнобуржуазними» і «приватновласницькими» пережитками на селі залишалася і надалі в арсеналі державної аграрної та соціальної політики в радянському Закарпатті» (с. 275). Проте не все було так просто для нової влади. На сторінках монографії натрапляємо на відомості про підпали колгоспних споруд, будинків активістів, розправи над головами колгоспів, сільрад. Так, 29 липня 1949 р. повстали мешканці с. Ірлява Ужгородського округу, потім четверо з них отримали по 8-10 років таборів. У с. Добронь того ж округу масовий безлад супроводжувався погромом і охопив понад 500 осіб. У 1949 р. «за крадіжки і розтрати колгоспного майна» судили 114 осіб (с. 275). І таких прикладів автор наводить чимало.

«Культурна революція: закарпатський варіант» – таку назву має шостий розділ монографічного дослідження Василя Міщанина. У центрі уваги дослідника – радянська освітня реформа, етапи становлення радянської культурної мережі, посилення ідеологічного контролю за творчою інтелігенцією. Важливим для нової влади було подолання неписьменності. Станом на 1 вересня 1946 р. 26264 дорослих закарпатців були неписьменними. У 1946/1947 навчальному році в області працювало 339 шкіл грамоти, 285 груп грамоти, індивідуально проходили навчання 725 осіб. У Закарпатті не вистачало відповідних педагогічних кадрів. Ця прогалина заповнювалася приїжджими фахівцями. За підрахунками автора, до початку 1945/1946 н. р. сюди прибуло 805 спеціалістів, а в серпні 1946 р. – ще 526 педагогічних працівників.

Не обминув своєю увагою дослідник і заснування державного університету в Ужгороді: спочатку запрацювали підготовчі курси, а з лютого 1946 р. за парти сіли перші студенти (168 юнаків і дівчат з різних міст і сіл України). Навчальний процес почався на чотирьох факультетах – історичному, філологічному, біологічному та медичному. На 1 липня 1946 р. було вже 15 кафедр, на яких працювали 42 викладачі. В. Міщанин наводить фрагмент із доповідної записки тодішнього ректора Ужгородського державного університету А. Курішка: «Університет не забезпечений висококваліфікованим професорським персоналом. Із дев'яти професорських одиниць, передбачених штатним розписом, усі залишилися вакантними... Із 17 доцентських

одиниць штатного розпису тільки 11 мають вчене звання. Із місцевих кадрів, які мали відповідну освіту, в штаті перебувало лише 5 (із 50 штатних одиниць). З викладачі працювали погодинно, 2 перебували на посадах штатних наукових співробітників ботанічного саду. 30% усіх викладачів були членами Комуністичної партії. Позапартійні викладачі перебували під посиленним ідеологічним контролем» (с. 286). Цікаві факти з монографії В. Міщанина можна почерпнути про визначних українських педагогів Миколу Лелекача, Петра Лінтура, Петра Сміяна, Федора Потушняка та інших представників закарпатської інтелігенції, які «не могли працювати, постійно перебували під ідеологічним контролем і періодично піддавалися цькуванню у місцевій комуністичній пресі, на партійних зборах тощо». Разом з тим, на нашу думку, варто було також використати низку узагальнюючих праць про історію виникнення Ужгородського університету (Ужгородський національний університет на порозі III тисячоліття. Ужгород, 2005; Ужгородський національний університет на шляху національно-освітнього відродження України. Ужгород, 2015; Вегеш М. Ужгородський національний університет: історія і сьогодення. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2007; Довганич О. Д., Довганич Г. М. Університет у нашому житті. Ужгород: Гражда, 2007 тощо).

Сьомий розділ монографії В. Міщанина присвячений соціальній динаміці, демографічним змінам і початку «русифікації» на Закарпатті 1946-1950 років. У 1945-1947 рр. між Чехословаччиною і Радянським Союзом відбувся взаємний обмін населенням за принципом оптації. Усього із Закарпаття офіційно виїхало до ЧСР від Віденського арбітражу до 1 листопада 1944 р. 5078 сімей, або понад 15 тис. осіб, а в 1945-1947 рр. – 1583 сім'ї. У 1945-1947 рр. на Закарпаття приїхали, приміром, 2383 учителі зі Східної України. На 1 липня 1947 р. також прибули 1139 лікарів і 3998 осіб медперсоналу. Порушив дослідник також проблему переселення мешканців Закарпаття в інші області УРСР. На його переконання, цей процес мав як економічні, так і політичні цілі. З одного боку, переселення мало полегшити дві постійні проблеми закарпатського селянина – малоземелля і безробіття. З іншого боку, до переселення в південні та східні області УРСР, відправлення на навчання в школи ФЗН включили переважно молодь – активний прошарок суспільства. Цим комуністичний режим позбувся потенційних противників нової влади в щойно створеній області (с. 335-336). Цікавим є фактичний матеріал параграфа про конфесійний переділ, який мав місце у післявоєнному Закарпатті. Необхідно погодитись із твердженням вченого, що керівництво СРСР не хотіло допустити існування чисельної греко-католицької церкви, центр якої перебував закордоном. Тому греко-католицьку церкву на західноукраїнських землях було поетапно ліквідовано у 1946-1949 роках. Оскільки на Закарпатті активно протистояв цьому єпископ Теодор Ромжа, то в 1947 р. радянське керівництво організувало його вбивство. Погрозами і шантажем окремих греко-католицьких священників, адміністративним тиском, забороною реєструвати греко-католицькі громади радянській владі в 1949 р. вдалося знищити цю церкву. Одночасно протестантські громади опинилися під суворим контролем держави (с. 353).

Завершує монографію восьмий розділ, у якому йдеться про спротив радянізації Закарпаття. Дослідник наводить безліч яскравих і маловідомих

фактів про діяльність УПА-Захід, яке від 1944 року приділяло увагу Закарпаттю. Закономірно, що органи держбезпеки Закарпатської України почали ліквідацію мережі ОУН в краї. Фактично в результаті арештів у липні-грудні 1945 р. крайова організація перестала існувати. Деяким патріотам вдалося емігрувати. Після розгрому ОУН на Закарпатті крайовий провід ОУН «Захід-Карпати» вирішив утворити підпілля в краї заново. У монографії міститься величезний фактичний матеріал про відомих закарпатських націоналістів, акти терору проти окремих радянських працівників. Багато уваги приділяється висвітленню діяльності однієї із наймасовіших підпільних організацій краю «Закарпато-українські повстанці». У 1950 р. була викрита «Спілка визволення Закарпаття», яка діяла в Мукачівському районі. В. Міщанин ґрунтовно висвітлив масові репресії проти закарпатських українців. Крім детального опрацювання архівних документів, учений не оминув своєю увагою фундаментальні праці відомого українського історика О.Д. Довганича. Разом з тим, чомусь не згадуються в монографії окремі праці останнього, зокрема (Голгофа жертв політичних репресій. Ужгород: Гражда, 2009; Коли історія, як незгойна рана... Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2000; Повернення до правди. Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2000; Возз'єднання Закарпаття з Україною очима сучасника: За архівними документами. Ужгород: Гражда, 2006; До Бузулука через табори ГУЛАГу. З історії засудження, покарання та бойового шляху закарпатських втікачів в 1939-1941 роках. Ужгород: Гражда, 2009). Варто було також згадати ґрунтовну працю Ф. Рубіша і О. Довганича «Закарпатці під пресою сталінського свавілля» (Мукачєво: Карпатська вежа, 2009).

Василь Міщанин доводить, що починаючи з листопада 1944 р. на Закарпатті за радянськими взірцями швидкими темпами проходять зміни в суспільно-політичній, соціально-економічній, національній та релігійній сферах. Ці зміни досить швидко торкнулися кожного мешканця краю. Якщо період Народної Ради Закарпатської України 1944-1945 рр. можемо назвати «превентивною радянізацією», то з утворенням Закарпатської області тут починають діяти радянські закони, спрямовані на цілковите влиття населення Закарпаття в «братню сім'ю народів СРСР» (с. 371). Учений довів, що радянська влада намагалася репресивними методами цілковито контролювати політичні настрої населення Закарпаття. Під особливим контролем відбувалися перші радянські вибори в Закарпатській області – до Верховної Ради СРСР, Верховної Ради УРСР і місцевих рад депутатів трудящих. Вони засвідчили, що на Закарпатті було багато незадоволених радянською владою. Це незадоволення значно посилилося під час проведення суцільної колективізації. Масовий супротив проявився насамперед у «бабських бунтах», антиколгоспних виступах і заворушеннях, акціях пасивного протесту – написанням агітаційних листівок, усних висловлюваннях проти колгоспів, місцевих партійних і радянських керівників (с. 382). Оригінальністю відзначається завершальний параграф розділу «Відлуння радянізації: усно-історичний аспект» (с. 383-397), у якому використані матеріали етнографічної практики студентів історичного факультету УжНУ (2015 р.). Монографію значно посилили прикінцеві додатки до неї, куди введено 35 оригінальних документів, більшість з яких публікується вперше. Вони дозволяють краще зрозуміти

тогочасну епоху, відчувати суспільні настрої, які панували серед закарпатців у перші післявоєнні роки.

Високо позитивно оцінюючи рецензовану працю В. Міщанина, водночас слід зазначити, що вона не позбавлена певних недоліків (окремі з них вже вказувалися вище). Зокрема, на нашу думку, автору слід було б більш чітко визначити й розгорнуто зупинитися на внутрішніх й зовнішніх, міжнародних чинниках, що сприяли прискореній радянзації Закарпаття.

Складається враження, що В. Міщанин намагався максимально використати десятки архівних фондів та опублікованих джерел, які безпосередньо стосувалися тематики його дослідження. Проте чомусь поза увагою вченого опинилися такі важливі для висвітлення теми фундаментальні академічні видання як шостий том колективної монографії «Політична історія України ХХ століття» (К.: Генеза, 2003), другий том «Історії українського селянства» (К.: Наукова думка, 2006) та другий том «Історії державної служби в Україні» (К.: Ніка-Центр, 2009), а також документальні додатки до них.

Василь Міщанин упродовж останніх років плідно працював над висвітленням соціально-економічного, політичного і культурного розвитку Закарпаття в перші післявоєнні роки. У численних наукових публікаціях він уперше у вітчизняній історіографії з нових позицій порушив проблему так званої «радянзації» Закарпаття. Глибоко переконані, що його ґрунтовне монографічне дослідження є важливою віхою в сучасній історіографії. Разом з тим, воно застерігає: авторитаризм і тоталітаризм радянської епохи – це зло, яке не повинно більше повторитись. Про це свідчить кожний архівний документ, кожний рядок рецензованої нами монографії. Майбутнє Закарпаття тільки в складі незалежної України, до якої наші пращури прагнули впродовж віків.

Микола Вегеш (Ужгород),
Степан Віднянський (Київ)